

Віталій Левицький, Микола Москалюк (м. Тернопіль)

Джерела формування та становище робітників легкої промисловості Наддніпрянської України в другій половині XIX – на початку XX століття

У статті розглянуто питання джерел формування та з'ясовано становище робітників легкої промисловості у Наддніпрянській Україні в другій половині XIX – на початку XX століття та їх вплив на соціально-економічний розвиток краю.

Ключові слова: легка промисловість, робітники, товарно-грошові відносини, фабрично-заводська промисловість, заробітна плата.

Vitaliy Levytskyi, Mykola Moskalyuk

The sources of formation and status of the workers of the light industry in the over Dnieper Ukraine in the second half of XIX – early XX century

The article examines the sources of formation and it is found out the state of the workers of light industry in the over Dnieper Ukraine in the second half of XIX - early XX century and the impact on the social-economic development of the region. It is studied the general trends characteristic of the working class Ukraine the XIX and XX centuries and public policy of the «labor question», it was discovered the specific features that characterize the state of Ukrainian workers. It is broadened understanding of the process of the information, traced tendency to differentiation of the workers on the example of the social-economic status and cultural and educational level. It is analysed the formation of the Russian legislation about the standardization of the working day and its special use in the Ukrainian factories and plants, it is described wages and it is showed its size depending from the industry, gender and age.

This article is devoted to the situation of factory workers in domestic and foreign historiography. It is noted that the theme is known to be in the works of a small number of researchers as an illustration of certain provisions relating to the history of the working class as a whole. They are directly devoted to the proletariat or analyze the situation of certain groups of workers. The authors have paid the most attention to the legal and economic situation of the workers.

Key words: light industry, workers, commodity-money relations, the factory-plant industry, wages.

Віталій Левицький, Николай Москалюк

Источники формирования и положение рабочих легкой промышленности Приднепровской Украины во второй половине XIX - начале XX века

В статье рассмотрены вопросы источников формирования и выяснено положения рабочих легкой промышленности на Приднепровской Украине во второй половине XIX – начале XX века и их влияние на социально-экономическое развитие края.

Ключевые слова: легкая промышленность, рабочие, товарно-денежные отношения, фабрично-заводская промышленность, заработная плата.

Упродовж XIX–XX ст. робітники були важливою складовою економічного розвитку суспільства і продовжують представляти одну з його основних продуктивних та політичних сил і тому вивчення їхньої історії не втратило актуальності і в даний час. У Російській імперії зазначеного періоду вплив робітників на політичну та соціально-економічну ситуацію в країні було особливо помітним. Тому необхідність з'ясування соціально-економічного становища робітників легкої промисловості в кінці XIX – на початку XX ст. є важливою частиною історії розвитку такої значної соціальної групи як робітничий клас. Дослідження даної теми дозволяє, як показати на прикладі наддніпрянських робітників загальні тенденції характерні для розвитку робітничого класу Росії рубежу XIX і XX ст. і державної політики з «робітничого питання», так і виявити специфічні особливості, що характеризують стан українських робітників. Зокрема, завдяки цим дослідженням можна розширити уявлення про процес їхнього формування, простежити тенденцію до диференціації робітників на прикладі їх соціально-економічного становища і культурно-освітнього рівня, позначити процеси урбанізації, що відбувалися в зазначений час.

Мета дослідження – розкрити роль робітників легкої промисловості Наддніпрянської України другої половини XIX – початку XX ст. в економічному та соціальному розвитку краю.

Завдання дослідження полягають у дослідженні джерел формування робітників легкої промисловості, простеженні становлення російського законодавства про нормування робочого дня і особливості його застосування на українських фабриках і заводах, характеристиці рівня зарплати, а також виявленні залежності її розміру від галузі промисловості, статі і віку.

Однією з особливостей висвітлення питання про становище фабрично-заводських робітників у вітчизняній та зарубіжній історіографії є по-

рівняно невелика кількість робіт безпосередньо присвячених даній проблематиці. Як правило, тема робітників присутня в роботах дослідників в якості ілюстрації тих чи інших положень, пов'язаних з історією робітничого класу країни в цілому. Вони присвячені пролетаріату, або аналізують становище окремих груп робітників, або більшу увагу приділяють робітничого руху і революційній боротьбі. Автори найбільшу увагу звертали на правове та економічне становище робітників Російської імперії. Існували окремі дослідження, присвячені проблематиці чисельності і складу робітництва (праця А. Погожева)¹. С. Прокопович займався дослідженнями правового становища робітників. У роботі «Тривалість робочого дня згідно російського законодавства»², головне місце займає аналіз закону від 2 червня 1897 р., що нормує робочий час. Автор вважає, що в основі російського законодавства лежало два мотиви: турбота про збереження громадського порядку і спокою, яку порушували страйками, і прагнення захистити, по можливості, інтереси фабрикантів. Можна виділити і роботи загального характеру, присвячені становищу робітників. В кінці XIX ст. вийшла монографія М. Туган-Барановського «Російська фабрика в минулому і сьогодні»³, що мала значний вплив на формування сприйняття багатьма авторами соціально-економічного становища робітників. Туган-Барановський також розглянув правове статус робітників під час аналізу діяльності урядових комісій з розробки законопроектів, законодавчих актів, що регулюють трудові відносини. Одним з перших узагальнюючих досліджень ролі робітників в Росії стала праця К. Пажитнова⁴. У роботі автор торкнувся важливого кола питань про становище робітничого класу в широких хронологічних рамках. Питання законодавчого регулювання трудових відносин, монополізму в текстильній промисловості порушувалися в роботі В. Лавричева⁵. О. Нестеренко,

¹ Погожев А. В. Учет численности и состава рабочих в России. Материалы по статистике труда / А. В. Погожев. – СПб., 1906. – 224 с.

² Прокопович С. Н. Длина рабочего дня по русскому законодательству / С. Н. Прокопович. – Ростов-на-Дону, 1905. – 28 с.

³ Туган-Барановский М. И. Русская фабрика в прошлом и настоящем / М. И. Туган-Барановский. – Т. 1. – М.: Соцэкгиз, 1938. – 460 с.

⁴ Пажитнов К. А. Очерки истории рабочего класса на Украине / К. А. Пажитнов. – М.: Изд-во АН СССР, 1955–1958. – 364 с.

⁵ Лавричев В. Я. Монополистический капитализм в текстильной промышленности России (1900–1917 гг.) / В. Я. Лавричев. – М.: Изд-во МГУ, 1963. – 286 с.

досліджуючи розвиток фабрично-заводської промисловості в Україні, простежує джерела формування та економіко-соціальне становище робітників різних галузей⁶.

Економічне становище робітників характеризується різноманітною системою показників. Важливими серед них є такі компоненти, як джерела формування робітників, тривалість робочого дня та періоду, розмір заробітної плати, умови праці.

Основними джерелами формування і поповнення робітничого класу були збідніле селянство, кустарні виробники і робітничі сім'ї. Реформа 1861 р. призвела до розорення селянства, виходу його з сіл у пошуках заробітків. Поповнення рядів робітників відбувалося за рахунок процесу розселяннювання та майнового розшарування при швидкому розвитку промисловості. Формування робітничого класу відбувалося не тільки з пролетаризованого селянства, а й за рахунок розорення кустарів. Це джерело поповнення робітництва був особливо важливим, бо надавало для фабрично-заводської і, особливо, легкої промисловості робітників, які вже володіли певними виробничими навиками. В результаті конкуренції і концентрації промисловості йшов процес розорення дрібних ремісників, які перетворювалися в пролетарів і йшли працювати на фабрики і заводи. В Україні за рахунок розорення кустарів поповнювалися робітниками такі галузі промисловості, як взуттєва, швейна, харчова⁷.

У кустарній промисловості, як і в землеробстві, постійно відбувався процес диференціації на невелику частину власників підприємств і на масу дрібних виробників, які згодом перетворювалися в найманих робітників. Дане джерело поповнення робітничого класу було досить значним, оскільки кустарна промисловість в Росії та Україні вже достатньо розвинулася. На початку XX ст. в кустарному виробництві України було зайнято до півмільйона кустарів. За ступенем концентрації робітників, зайнятих в кустарних промислах в Подільській губернії було 89 тис. чол., Чернігівській – 80 тис., Волинській –

71 тис., Полтавській – 67 тис., Херсонській – 56 тис. і Харківській – 49 тис.; в інших губерніях було значно менше. Щодо галузевої структури кустарної промисловості та розміщення її по окремих районах, то можна спостерігати наступні показники: в групі виробництв з обробки шкіри та інших матеріалів тваринного походження на Поліссі було задіяно 19,2% від усіх кустарів, на Правобережній Україні – 21,2%, Лівобережній Україні – 18,2%, в Степовій – 9,6%, загалом по Україні – 18%. В обробці волокна – на Поліссі – 44,8%, Правобережжі – 40,1%, Лівобережжі – 35,9%, в Степовій Україні – 59,4%, загалом по Україні – 43,2%. Зважаючи на те, що в українських губерніях була слабо розвинута промисловість з обробки волокнистих матеріалів та продуктів тваринного походження, в сфері кустарного виробництва ці дві групи промисловості давали 62,1% всієї валової продукції кустарного виробництва і 62,3% загального заробітку кустарів напередодні Першої світової війни⁸.

Багато кустарів не переривали свій зв'язок з сільським господарством. Це були переважно безземельні, або малоземельні селяни, які не мали можливості прожити за рахунок землеробства. Диференціація кустарів та механізація виробництва на великих підприємствах призводили до постійного зменшення їх кількості. Саме механізоване виробництво відривало робітників від сільського господарства. Були випадки, коли з середовища кустарів та ремісників виділялася невелика кількість власників підприємств, проте основна їх маса перетворювалася в найманих робітників.

Робітники бавовняних фабрик вербувалися, головним чином, з селян тих районів, які страждали від малоземелля і були змушені шукати заробітків на стороні. Пореформений період був часом посиленого майнового розшарування та зростання маси безтяглових господарств, що не могло не відобразитися на умовах праці фабричного населення. В перший рік після звільнення селян від кріпацтва, вони намагалися перебраться від фабричних центрів і міст в села. Власникам фабрик доводилося збільшувати витрати

⁶ *Нестеренко О. О.* Розвиток промисловості на Україні: в 2 ч. – Ч. 2: Економічна підготовка Великої Жовтневої соціалістичної революції. Фабрично-заводське виробництво/ О. О. Нестеренко. – К.: Вид-во Академії наук Української РСР, – 1962. – 580 с.

⁷ *Лось Ф.* Формування робітничого класу на Україні / Ф. Лось. – К., 1949 – С. 11.

⁸ *Нестеренко А. А.* Очерки истории промышленности и положение пролетариата Украины в конце XIX и начале XX века / А. А. Нестеренко. – М.: Госполитиздат, 1957. – С. 63–64.

виробництва, збільшувати заробітну плату. Але і на її збільшення робітники не зважали. Краші з них, які пропрацювали 10–15 років на фабриках і накопичили гроші, також виїжджали в села. Але ця тенденція продовжувалася недовго і через деякий час сільське населення знову почало повертатися до праці на фабриках, від чого відбулося зниження заробітної плати⁹.

Розвиток капіталізму, запровадження машин супроводжувалися великим зростанням інтенсифікації праці, використанням праці не лише чоловіків, а й жінок та дітей. Фабрикантам було вигідно використовувати підлітків, особливо при машинній роботі, де не потрібно довгого навчання та великої майстерності, – вигідно ще й тому, що заробітна плата підлітків була значно нижчою, ніж дорослих; крім того, дорослі, зустрічаючи часто конкуренцію зі сторони молоді, повинні були підкорятися тій розцінці в поштучній роботі, яку давала фабрика. Так, на суконних фабриках у Клинцях власники не бажали наймати дітей до 12 років, через їх постійний травматизм, викликаний дитячою неухважністю та необережністю. Тому з 5 тис. робітників близько 20% становили діти та підлітки від 12 до 18 років, понад 10 % – жінки, останні – дорослі чоловіки¹⁰.

Використання дитячої праці, наприклад, в бавовняній галузі доходило до 20–40%. Робочий день дітей був таким, як і в дорослих. В 1859 р. була утворена комісія з метою зміни в деякій мірі фабричного законодавства. Ця комісія планувала заборонити роботу на фабриках дітям, які не досягнули дванадцятирічного віку, встановити тривалість робочого дня для підлітків у віці від 12 до 18 років у 12 годин, запровадити інституту інспекторів і т. д. Ці намічені заходи, як і проекти 1871, 1873, 1875 рр., спрямовані на обмеження експлуатації дитячої та жіночої праці, обмеження нічної роботи, розбивалися у протидію власників фабрик. Лише 1 червня 1882 р. був виданий закон, згідно якого діти, які

не досягли 12 років, до роботи на фабриках не допускалися; крім того, малолітні, від 12 до 15 років, згідно цього закону, не могли працювати понад 8 годин на добу і не допускалися до нічної роботи (від 9 години вечора до 5 години ранку)¹¹.

Промисловий пролетаріат поповнювався також за рахунок росту родин самих фабрично-заводських робітників, тобто залучення до праці їхніх жінок та дітей. В Україні жіноча та дитяча праця використовувалася менше, ніж в центральних районах Росії. Найбільша кількість жінок та дітей серед робітників працювала в Полтавській, Харківській і Чернігівській губерніях. Це було зумовлено тим, що в цих губерніях отримали поширення виробництво одягу, обробка продукції рослинництва і тваринництва, де значною мірою задіявалися жінки та діти. Жіноча та дитяча праця була вигідна для власників підприємств. Адже, виконуючи однакову роботу, що й чоловіки, жінки і діти отримували вдвічі, а то й втричі більш низьку заробітну плату і вважалися «спокійним елементом», який менше схилився до бунтів, страйків, непокори. Так, на джутовій (конопляно-канатній) фабриці Південноросійського товариства конопляно-канатної промисловості в 1904 р. працювало 15 чоловіків і 1243 жінок, разом – 1395 робітників. На канатній фабриці в Новій Баварії працювало 186 чоловіків, 91 жінка, 12 підлітків хлопців, 2 підлітки дівчини – разом 291 робітник¹². У 1913 р. в легкій промисловості українських губерній працювало 10,4% жінок, в текстильній – 47,5%¹³.

У період швидкого розвитку ринкових відносин та їх супроводжуваними елементами – кризами і депресіями, концентрацією виробництва, виникненням монополій – відбувається розорення дрібних підприємств, рантє, торговців, які також вливалися в ряди пролетаріату. Тобто, ще одним джерелом, але найменш численним, що поповнювало ряди робітників, були дрібні власники

⁹ *Пажитнов К. А.* Очерки истории текстильной промышленности дореволюционной России. Хлопчатобумажная, льно-пеньковая и шелковая промышленность / К. А. Пажитнов. – М.: Изд-во АН СССР, 1958. – С. 102–103.

¹⁰ *Пажитнов К. А.* Очерки истории текстильной промышленности дореволюционной России. Шерстяная промышленность / К. А. Пажитнов. – М.: Изд-во АН СССР, 1955. – С. 170.

¹¹ *Хромов П. А.* Экономическое развитие России в XIX – XX веках / П. А. Хромов. – М., 1950. С. 218–219.

¹² Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАУК), ф. 2090, оп. 1, спр. 92, арк. 58.

¹³ *Винар Б.* Розвиток української легкої промисловості / Б. Винар. – Денвер: ЗДА, 1955. – С. 26.

Мануфактурне виробництво вимагало кваліфікованих робітників, а таких у Росії та Україні, через їх промислову відсталість, не було. Проте подібні труднощі зменшувалися внаслідок зростання кількості промислових підприємств і поширення вільнонайманої праці. Робітники навчалися новим способам виробництва, промислова майстерність поширювалася серед населення. Вигодами від цього користувалося як велике, так і дрібне виробництво. Нові фабрики отримали можливість знаходити робітників, а селяни навчались новим промислам, що за своєю технологічністю успішно могли освоїти дрібні селянські виробники¹⁴.

Одним з найважливіших показників економічного становища робітників є тривалість на підприємстві робочого дня, від якого значною мірою залежить величина річного грошового доходу. Цей показник визначається кількома факторами: розміром капіталу, рівнем технічного забезпечення, характером і видом виробництва, наявністю сировинної бази, співвідношенням попиту та пропозиції, конкурентоспроможністю. Тривалість робочого дня була важливим фактором, що визначав становище робітників, які при капіталістичній економіці були поставлені в такі умови, при яких вони, не маючи засобів виробництва та в той же час залишаючись вільними, мали лише одне джерело до існування – робочу силу, яку вони продавали власникам підприємств як товар. Купуючи цей товар, власник мав право примусити робітника працювати на себе протягом одного робочого дня. У Росії після реформи 1861 р. запроваджується 12-ти годинний робочий день. Пізніше, в міру розвитку промисловості, робочий день став збільшуватися і до 80-х рр. досяг на багатьох підприємствах 14, 16 і 18 годин.

Після відміни кріпосного права, тривалість робочого дня істотно не змінилася. Вона характеризувалася великим різноманіттям в залежно-

сті від умов виробництва і тактичних міркувань підприємців. По мірі того, як техніка виробництва вдосконалювалася, потребуючи більш значних капіталів, серед власників підприємств посилювалося прагнення до збільшення норми виробітку в цілях зниження інших витрат виробництва. Це досягалося, насамперед, за рахунок продовження робочого дня.

На суконних фабриках Чернігівської губернії робота відбувалася вдень і вночі. Денна зміна тривала від 4–5 год. ранку до 7–8 год. Вечора з перервами. На сніданок передбачалося півгодини, на обід – одна година і полудень – півгодини. Нічна зміна розпочинала роботу з 7–8 год. вечора і тривала до 4–5 год. ранку, причому під час перерв денної зміни працювала нічна зміна. Отже, денна зміна працювала в середньому 13 год., а з перервами – 15 год., нічна – 11 год. плюс 2 год. роботи вдень під час перерв денної зміни, всього це становило 13 год. На деяких суконних фабриках робочий день разом з перервами тривав 16,5 год. Так, на суконній фабриці Л.Егерта робота починалася о 5 год. ранку, а закінчувалася о 9 год. 30 хв. вечора. У ремісничих закладах, за даними старшого фабричного інспектора Київської губернії на 2 листопада 1896 р., робочий день тривав: у майстернях заготовки взуття – 14–15 год., в шевських майстернях – 15–16 год., в кравецьких – 14–16 год., в капелюшних майстернях – 12–15 год.¹⁵.

Найбільш поширеною нормою тривалості роботи на льоно-конопляних фабриках була 12–13 год. Лише на деяких підприємствах, при двозмінній роботі, застосовувався 9-ти год. робочий день. На більшості бавовняних фабрик Російської імперії робочий день тривав 12–14 год.¹⁶. Тривалість робочого дня на Харківській канатній фабриці тривав 12 год. В канатному відділі працювали в одну зміну від 6 год. ранку, в усіх інших – у дві зміни – від 4 год. ранку¹⁷. На фабриці з виробництва кубового ситцю, що розта-

¹⁴ *Туган-Барановский М. И.* Русская фабрика в прошлом и настоящем / М. И. Туган-Барановский. – Т. 1. – М.: Соцэкгиз, 1938. – С. 53–54.

¹⁵ *Нестеренко О. О.* Развитие промисловости на Украине: в 2 ч. – Ч. 2: Экономическая подготовка Великой Жовтневої соціалістичної революції. Фабрично-заводське виробництво / О. О. Нестеренко. – К.: Вид-во Академії наук Української РСР, – 1962. – С. 216–218.

¹⁶ *Пажитнов К. А.* Очерки истории текстильной промышленности дореволюционной России. Хлопчатобумажная, льно-пеньковая и шелковая промышленность / К. А. Пажитнов. – М.: Изд-во АН СССР, 1958. – С. 103, 264.

¹⁷ *Верность долгу: Очерки истории Харьковского канатного завода им. 60-летия Советской Украины* / О. В. Бессонова, Н. П. Жаровский, Е. Н. Победина. – Харьков: Прапор, 1978. – С. 11.

шовувалася в с. Журавлівка Харківського повіту 20 робітників працювали в 1904 р. 260 днів – одна зміна по 10,5 год., 365 днів – дві зміни по 12 год.¹⁸

Такий тривалий робочий день при важких умовах праці означав хижацьке пограбування робочої сили, пряме її знищення за дуже короткий час. Особливо довготривалим робочий день був на дрібних підприємствах легкої промисловості, що базувалися на примітивній техніці й переважно на ручній праці. Щоб витримати конкуренцію з великими підприємствами, дрібні змушені були продовжувати тривалість робочого дня. Великі підприємства досягали здешевлення товарів іноді за допомогою передової техніки, а дрібні – шляхом надзвичайного подовження робочого дня і зниження заробітної плати робітникам.

У листопаді 1885 р. оскаржували дії адміністрації робітники шкіряних заводів Параскева і Ковзана в Одесі. Вказуючи на порушення законодавства, працівники писали, що власники підприємств примушують їх до роботи влітку з 4-ї год. ранку до 20-ї год. вечора й узимку від 6-ї до 18-ї год. без вихідних і святкових. Понад нормова робота взагалі не оплачувалася. Наслідки цих апеляцій невідомі, хоча аналогічні випадки не залишалися без уваги урядовців¹⁹.

Щодо заробітної плати, М. Вебер зазначав, що коли вона низька, то в суто діловому сенсі не може слугувати сприятливим фактором капіталістичного розвитку в усіх випадках, коли існує необхідність у кваліфікованій праці, якщо мова йде про машини, що вимагають дбайливого й умілого поводження, взагалі про достатній ступінь уваги та ініціативи. Низька заробітна плата не виправдовує себе і дає зворотні результати в усіх випадках тому, що тут абсолютно необхідні не тільки розвинене почуття відповідальності, але й такий лад мислення, який хоча б під час роботи виключав незмінне питання, як за мак-

симуму зручності й мінімуму напруження зберегти свій звичайний заробіток, – такий лад мислення, за якого праця стає абсолютною самоціллю, «покликанням». Таке ставлення до праці не є, однак, властивістю людської природи. Подібна спрямованість може скластися лише в результаті тривалого процесу виховання²⁰.

Середньорічна заробітна плата на підприємствах льоно-конопляно-джутової галузі промисловості складала в 1900 р. 137 крб середньомісячна оплата праці у ткачів чоловіків була 16 крб 90 коп., жінок – 15 крб 25 коп.; ватерщики отримували: чоловіки – 11 крб 50 коп., жінки – 10 крб 25 коп., шпульники чоловіки – 9 крб 67 коп., жінки – 8 крб 47 коп., мотальники чоловіки – 9 крб 60 коп., жінки – 10 крб 40 коп. Найвищий рівень зарплати в льоно-конопляно-джутової промисловості по всій Російській імперії був у Харківському та Петербурзькому економічних округах. В 1914 р. вона становила відповідно 229 і 198 крб Найменше отримували робітники в Київському економічному окрузі – 166 крб²¹. В 1906 р. середній денний заробіток робітників Харківської канатної фабрики становив у чоловіків – 66 коп., у жінок – 34 коп., у підлітків юнаків – 31 коп. і в дівчат – 22 коп.²². Це означало, що при однакових умовах праці жінки отримували в два рази менше, ніж чоловіки, а праця підлітків оцінювалася ще менше.

Бердичівський шкіряний завод Карла Шленкера в 1900 р. працював 286 днів, було 460 робітників, сума їх зарплати – 184 134 крб. Виплачено 133 крб 38 коп. грошової допомоги, видано 1424 крб 40 коп. одноразової пенсії. В 1910 р. завод працював 286 днів, 460 робітників, зарплата – 200 826 крб, допомоги 153 крб 19 коп., пенсії 1293 крб. Бердичівський шкіряний завод Акціонерного товариства шкіряного товариства «Ш. Бурко» в 1910 р. працював 169 днів, 66 робітників, сума зарплати – 22 638 крб 45 коп.²³.

¹⁸ ЦДІАУК, ф. 2090, оп. 1, спр. 92, арк. 56.

¹⁹ Реєнт О. П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.) / О. П. Реєнт. – НАН України, Ін-т історії України. – К., 2003. – С. 204.

²⁰ Вебер М. Господарство і суспільство / Макс Вебер; пер. з нім. М. Кушнір. – К.: Всесвіт, 2013. – С. 635–636.

²¹ Пажитнов К. А. Очерки истории текстильной промышленности дореволюционной России. Хлопчатобумажная, льно-пеньковая и шелковая промышленность / К. А. Пажитнов. – М.: Изд-во А Н СССР, 1958. – С. 264–265, 294.

²² Верность долгу: Очерки истории Харьковского канатного завода им. 60-летия Советской Украины / О. В. Бессонова, Н. П. Жаровский, Е. Н. Победина. – Харьков: Прапор, 1978. – С. 11.

²³ ЦДІАУК, ф. 574, оп. 1, спр. 1288, арк. 144–145.

Дуже погано обладнаним, з точки зору санітарії, були суконні фабрики. Майже всі клинцівські суконні фабрики мали надзвичайно тісні робочі приміщення, машини стояли скупчено, особливо прядильні й чесальні. Проходи між машинами були вузькі. Тут в приміщенні сушилася проклеєна пряжа і повітря було важке. Прикладом жахливих антисанітарних умов праці робітників була суконна фабрика Головіної в селі Машево, Новгород-Сіверського повіту Чернігівської губернії. У старому дерев'яному будинку, крім суконної фабрики, розміщувалися маслосійня, паровий млин і винокурний завод. Можна уявити собі, яка була неймовірна тіснота. Проходи були вузькі, а діючі механізми машин не мали покриття. Для того, щоб пройти в приміщення, де стояли чесальні машини, треба було пролазити через вхідний отвір, віддалений від парового двигуна всього лише на 6–7 вершків. Внаслідок цього, багато робітників ставали жертвами нещасних випадків. Руйнівні наслідки для здоров'я робітників мали приміщення шкіряних заводів. Здебільшого, це були низенькі напівтемні будинки. Ніяких приладів для стоку брудної рідини не робили, тому скрізь стояла бруднота та валялася вовна. І в цих вогких приміщеннях з повітрям, насиченим міазмами, люди працювали, а також часто спали і їли²⁴. Тому часто виникали нещасні випадки в різних галузях. Так, у промисловості з обробки волокнистих речовин на кожну тисячу робітників припадало 37,6 нещасних випадків. Робітничі казарми більшої частини суконних фабрик Чернігівської губернії мали нари на два поверхи. Скрізь була важка задуха, нічні ліхтарі поширювали чорний кіпоть і спати на другому поверсі було зовсім неможливо. На фабриці Гусєва робітники взагалі не мали певного місця для сну, вони лягали де попало. В казармах фабрики Сапожкова не було кватирок у вікнах, а приміщення завжди були переповнені людьми. Казарма суконної фабрики Машковського розташовувалася над фарбувальною, звідки весь час ішли всякі задушливі випари. На нарах було брудно, там кишіли паразити, часто робітники спали, навіть не роззувшись²⁵.

У суконній промисловості приміщення суконних фабрик будувалися, як правило, біля річок, боліт. Тіснота, випарування фарб, бруд, відсутність вентиляції були притаманними, наприклад, для всіх фабрик Чернігівщини. В суконних відділеннях фабрик, крім тісноти й бруду, був нестерпний сморід. Апаратні й ткацькі відділення заставлені машинами й верстатами, чесальні машини поставлені тісно. Проходи між ними були дуже вузькими й небезпечними для робітників в зв'язку з тим, що зубчасті колеса машин і їх рухомі частини не прикривалися ковпаками, не відгороджені передаточні ремені. Фабричні інспектори, перевіряючи умови праці на суконних фабриках країни, відзначали, що на кожній з них не було вентиляції, відсутньою була техніка безпеки.

Важкими умовами праці відзначалися відділи, де робота була пов'язана з сидячим способом виробництва, як у мереживниць, кравців, швачок, шевців та інших. Мереживниці працювали сидячи з нахилом вперед. Починали вони своє трудове життя з п'яти, шести і в десять років були вже повноцінними робітницями. Половина з тих, хто доживали до 50 років, ставали сліпими, або горбатими. Кравці дуже нівечили своє здоров'я тим, що цілими днями сиділи за столом з перерешченими ногами, з нахиленим вперед тілом. Вони найчастіше хворіли на туберкульоз. Від цієї хвороби на 100 кравців вмирало приблизно 48. Ще більше хворіло на туберкульоз швачок. Крім того, постійна сидяча робота призводила до викривлення спини, ослаблення діяльності серця, порушення кровообігу тощо. Шевці найбільше хворіли через неприродне положення тіла під час праці, до того ж брак свіжого повітря, праця в темних засмічених і вологих приміщеннях ще більше ускладнювали їх становище. Вони часто хворіли на недокрів'я. Перебуваючи постійно в зігнутому положенні, шевці придушували шлунок і печінку, що викликало застій венозної крові, гальмувало діяльність залоз і органів травлення. Хворих серед них на кишківник і шлунок нараховувалося 67% від загальної їх кількості. На 100 шевців 49 вмирало також від туберкульозу. Від натискання на

²⁴ Святловський В. В. Робочі приміщення і освітлення малоросійських та привіслянських фабричних закладів / В. В. Святловський. – Чернігів, 1889. – С. 13.

²⁵ Шерстюк Ф. Становище робітничого класу і робітничий рух в Україні в другій половині XIX ст. / Ф. Шерстюк. – К., 1938. – С. 20–24.

²⁶ Нестеренко О. О. Розвиток промисловості на Україні: в 2 ч. – Ч. 2: Економічна підготовка Великої Жовтневої соціалістичної революції. Фабрично-заводське виробництво / О. О. Нестеренко. – К.: Вид-во Академії наук Української РСР, – 1962. – С. 211–212.

колодку грудьми у шевців утворювалася западина серед грудей і внаслідок цього вони часто хворіли на серце²⁶.

На Одеському канатному заводі порушували закон від 2 червня 1897 р., що обмежував робочий день до 11,5 год. Робітники на ньому працювали по 12-14 год. на добу. Широко застосовувалася праця жінок та дітей, які отримували зарплату набагато нижчу ніж чоловіки. Заробляли тут по 40 коп. за день, а працювали по 12 год. з півгодинною перервою на сніданок та годинною на обід. Таке важке становище робітників посилювалося їхньою обмеженістю в правах. Їм заборонялося створювати профспілки та інші організації для покращення умов праці²⁷.

Умови праці на Харківській канатній фабриці були надзвичайно важкими. Велика скупченість на робочих місцях, пилюка (в шпагатному відділенні через шість кроків не видно один одного), бруд, задуха, погане освітлення, холод, нестача витяжок і вентиляторів, – все це негативно впливало на здоров'я працівників. Багато робітників страждали на дизентерію, черевний тиф, трахому, туберкульоз та інші важкі захворювання. Хворим не надавалася кваліфікована медична допомога. В 1906 р. на канатній фабриці було зареєстровано 5255 випадків захворювання робітників²⁸.

Проти нестерпних умов виступали й робітники фабрики Південноросійського товариства. Все частіше стали поступати від них скарги до фабрично-заводської інспекції на несправедливе ставлення до них з боку власників фабрики. Але інспекція переважно повністю захищала сторону фабрикантів. У відповідь на скарги запроваджувалися ще більш жорстокі покарання і нові штрафи, негодних звільняли.

При Бердичівському шкіряному заводі діяла лікарняна каса, що складалася з внесків робітників і рівної суми внесків власника. Робітники користувалися безплатно лікарськими порадами, постійним фельдшером, ліками і отримували у випадку хвороби допомогу в 2/3 денного заробітку. В списках підприємств за 1899–1914 рр. з кількістю робітників більше ста чоловік фабричні інспектори дали оцінку бердичівському шкіряному заводу як зразковому за порядками. В 1896 р. при заводі було відкрито лютеранську школу.

Та все ж 11-годинний день, тяжкі умови праці, широка система штрафів викликали протест трудящих. Часто на заводі проходили стихійні страйки. Перша значний страйк був організований в листопаді 1905 року, він тривав 9 днів. В результаті Карл-Станіслав Шленкер, син засновника заводу, задовольнив частину вимог страйкового комітету: збільшив заробітну платню, скоротив робочий день, покращив умови праці. Крім того, адміністрація заводу змушена була виплатити працівникам зарплату за всі дні страйку. Після цього страйки, робітничі збори, мітинги, бойкоту були частим явищем на заводі²⁹.

В цілому можна говорити про те, що в соціально-економічному та правовому становищі фабрично-заводських робітників в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. відбувалися певні позитивні зміни. Добробут робітників дещо покращився в результаті підвищення заробітної плати. Законодавче скорочення робочого дня вивільнило додаткові години вільного часу, які багато робітників витрачали на освіту і самоосвіту, підвищення свого культурного рівня. Соціальне забезпечення робочих вийшло на новий рівень після прийняття закону від 2 червня 1903 р. «Про винагороду потерпілим внаслідок нещасних випадків робітників і службовців».

Негативними факторами, що впливали на стан робітників, була нерозвиненість законодавства про охорону праці та відсутність на більшості підприємств кваліфікованої медичної допомоги.

Незважаючи на поліпшення в становищі робітників, багато з них не були задоволені своїм життям. Багато в чому це було пов'язано зі зростанням потреб і запитів, обумовлених розвитком і ускладненням виробництва, зростанням інтенсифікації праці, підвищенням кваліфікації, культури і освіти робітників, зростанням їх свідомості і організованості. Об'єктивно відбувалося зростання класової свідомості пролетаріату, який на своєму досвіді переконався, що домогтися кращих умов праці, побуту, відпочинку, долучитися до освіти і культури можливо лише в результаті постійної та наполегливої боротьби. Уряд і промисловці не завжди оперативно реагували на нагальні вимоги робітників, що послужило причиною подальших революційних подій.

²⁷ *Одесский канатный завод* / И. В. Гречуха, В. В. Тарановский. – Одесса: Маяк, 1971. – С. 9.

²⁸ *Верность долгу: Очерки истории Харьковского канатного завода им. 60-летия Советской Украины* / О. В. Бессонова, Н. П. Жаровский, Е. Н. Победина. – Харьков: Прапор, 1978. – С. 10–11.

²⁹ *Бердичівський шкіряний завод*: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://my.berdychiv.in.ua/images/pidpryyemstvo/pidpryyemstvo_shkirzavod.htm.

References

1. Berdychivskiyi shkiriany zavod: Retrived from http://my.berdychiv.in.ua/images/pidpryyemstvo/pidpryyemstvo_shkirzavod.htm. [in Ukrainian].
2. Bessonova, O. V., Zharovskii, N. P., Pobedina, E. N. (Comps.). (1978). *Vernostdolgu: Ocherki istorii Harkovskog okanatnogo zavoda im 60-letiya Sovietskoi Ukrainy*. Kharkov: Prapor. [in Russian].
3. Chromov, P. A. (1950). *Ekonomicheskoe razvitie Rossii v XIX – XX vekach*. Moskov. [in Russian].
4. Grechukha, I. V. Taranovskii, V. V. (Comps.). (1971). *Odesskij kanatnyj zavod*. Odessa: Mayak. [in Russian].
5. Lavrychev, V. Y. (1963). *Monopolisticheskiy kapitalizm v tekstilnoi promyshlennosti Rossii (1900 – 1917 gg.)*. Moskva: Izd-vo MGU. [in Russian].
6. Los, F. (1949). *Formuvannya robotnychogo klasu na Ukraini*. Kyiv. [in Ukrainian].
7. Nesterenko, A. A. (1957). *Ocherki istorii promyshlennosti i polozheniye proletariat Ukrainy v kontse XIX i nachale XX veka*. Moskov: Gospolitizdat [in Russian].
8. Nesterenko, O. O. (1962). *Rozvytok promyslovosti na Ukraini: Ekonomichna pidgotovka Velykoi Zhovtnevoi sotsialistychnoi revolyutsii. Fabrychno-zavodske vyrobnytstvo (Vol. 1)*. Kyiv: Vyd-vo Akademi nauk Ukrainy. [in Ukrainian].
9. Pazhytnov, K. A. (1955–1958). *Ocherki istorii rabocheho klasa na Ukraine*. Moskva: Izd-vo AN SSSR. [in Russian].
10. Pazhytnov, K. A. (1958). *Ocherki istorii tekstilnoi promyshlennosti do revolyutsyonnoi Rossii. khlopatobumazhnaya, lno-penkovaya i shelkovaya promyshlennost*. Moskva: Izd-vo ANUSSR. [in Russian].
11. Pazhytnov, K. A. (1955). *Ocherki istorii tekstilnoi promyshlennosti do revolyutsyonnoi Rossii. Sherstyanaya promyshlennost*. Moskva: Izd-vo ANUSSR. [in Russian].
12. Pogozhev, A. V. (1906). *Uchet chislennosti i sostava rabochih v Rossii. Materialy po statistike truda*. Sankt-Peterburg. [in Russian].
13. Prokopovich, S. N. (1905). *Dlina rabocheho dnay po Russkomu zakonodatelstvu*. Rostov-na-Donu. [in Russian].
14. Reyent, O. P. (2003). *Ukraina v impersku dobu (XIX - pochatok XX st.)*. Kyiv. [in Ukrainian].
15. Sherstyuk, F. (1938). *Stanovysche robotnychogo klasu i robotnychi ruh v Ukraini v drugii polovyni XIX st.* Kyiv. [in Ukrainian].
16. Svyatlovskiy, V. V. (1889). *Robochi pryemchennya i osvittennya malorosyiskykh ta pryvyslyanskykh fabrychnykh zakladiv*. Chernigiv. [in Ukrainian].
17. Tugan-Baranovskii, M. I. (1938). *Russkaya fabrika v proshlom i nastoyaschem (Vol. 1)*. Moskva: Sotsekgiz. [in Russian].
18. Vynar, V. (1955). *Rozvytok Ukrainy legkoi promyslovosti*. Denver: ZDA. [in Ukrainian].
19. Weber, M. (2013). *Gospodarstvo i suspilstvo*. Kyiv: Vsesvit. [in Ukrainian].